

માનવીય સંવેદનને પર્યાવરણ સાથે જોડતી વાર્તાઓ | ઇલા નાયક

અધૂરી શોધ : રાજેન્દ્ર પટેલ, રન્નાદે પ્રકાશન, પ્ર. આ. ૨૦૦૮, પૃ. ૯૬, મૂલ્ય રૂ. ૫૫/-

‘જૂઠ્ઠીની સુગંધ’ વાર્તાસંગ્રહથી વાર્તામર્મજોનું ધ્યાન ખેંચનાર રાજેન્દ્ર પટેલનો ‘અધૂરી શોધ’ સંગ્રહ પણ ધ્યાનપાત્ર છે. સામ્પ્રત સમયના વાર્તાકારોમાં રાજેન્દ્ર પટેલ જુદા તરી આવે છે. તેમની વાર્તાઓમાં કેન્દ્રમાં છે માનવીય સંવેદન. આ વાર્તાઓને પામવા, આસ્વાદવા માટે વાર્તાકારનાં વિચાર, વલણ, રુચિ આદિની ઓળખ પણ મહત્ત્વની છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે આ વાર્તાઓ તેમણે પોતાને ઉપર ઉઠાવવા માટે લખી છે. તેઓ તેમની આસપાસના જગત પ્રતિ કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવા અને પોતાની જાતને શોધવા વાર્તાઓ લખે છે. શ્રી અરવિંદના તત્ત્વજ્ઞાનથી પ્રભાવિત વાર્તાકારની આ રચનાઓમાં માનવીય સંવેદના જુદી જ ભૂમિકાએ વ્યક્ત થઈ છે. ઉપલક્ષ્ય દષ્ટિએ સાદી અને સરળ લાગતી આ વાર્તાઓમાં પ્રતીકો, વ્યંજના ક્યારેક ભાવકને હંફાવે પણ છે. તેમની વાર્તાઓનો ઉદ્દગમસ્ત્રોત કે રૂપાંતરણના કીમિયાઓ ગમે તે હોય પણ વાર્તાકારની આ અંદરબહારની યાત્રામાં સહભાગી થવું ગમે એવું છે.

‘અધૂરી શોધ’નું મુખ્ય પાત્ર જીવણલાલનું છે. તેમના હેરકટિંગ સલૂનમાં કથાનાયક એના અને પિતાજીના વાળ કપાવવા અવારનવાર જતા ત્યારે જીવણલાલ જાતભાતની વાતો કરતા રહેતા. નગરના મહારાજાએ એમના પિતાને મરતાં પહેલાં ત્રણ અમૂલ્ય રત્નો આપેલાં તેની અને આ રત્નો પૂરમાં કેવી રીતે ખોવાયાં તેની વાતો પણ કહે છે. એમના ગર્વની સાબિતી એવાં રત્નો ખોવાવાનું દુઃખ તેમને આજ પર્યંત હતું. આ જીવણલાલ અઠવાડિયામાં એક વાર હોસ્પિટલમાં દર્દીઓની મફત હજામત કરવા જતા. નાયકના પિતાએ તેમના અંત સમયે પણ જીવણલાલ પાસે જ હજામત કરાવી હતી. એમણે અંત સમયે પુત્રના હાથમાં કશુંક લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ પૂરું લખી ન શક્યા, અને જીવણલાલનાં રત્નોની જેમ એ શબ્દ કયો તે ઉકેલવા મથી રહે છે. વાર્તાને અંતે ભાવક પણ એ અર્થશોધ માટે સક્રિય બને છે. અહીં ત્રણ રત્નો અને પિતાએ લખેલો અધૂરો શબ્દ પ્રતીકમૂલ્ય ધારણ કરે છે. અહીં કથાનાયકના પિતાના વાળ કાપતાં કાપતાં જીવણલાલ વાતો કર્યે જાય અને એ રીતે વાર્તાગોઠું ગૂંથાતો આવે એવી રચનારીતિ સહજ બની રહે છે.

કોઈ પણ પદાર્થ કે વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિ પર પોતાનો પ્રભાવ અવશ્ય છોડે છે એવો પાકો વિશ્વાસ આ વાર્તાકારને છે. એક ચેતનાનાં આંદોલનો અન્ય ચેતના પર કેવી અસર ઊભી કરે છે તેની વાત ‘હાઇલેન્ડ’ વાર્તામાં સ્ટેલા, ટિંગલિંગ અને રમીલાનાં જુદી જુદી કક્ષાનાં પાત્રો દ્વારા રૂપાંતરિત થઈ છે. કથાનાયક પરદેશના એક મોટા જુગારખાનામાં ચાલીચાલીને થાકી જાય છે. તે નિરાંતે બેસવા ફાંફાં મારતો હતો. ત્યારે ટિંગલિંગ નામની એક ચાઈનીઝ છોકરી એને ખુરશી પર બેસાડી ઇલેક્ટ્રિક પેડ બાંધી શેક આપે છે અને એક્યુપ્રેશરની ખુરશીમાં બેસાડી એને રિલેક્સ કરે છે. આ સમયે એને પ્રેમિકા સ્ટેલા અને કામવાળીની દીકરી રમીલા યાદ આવે છે. વર્તમાનની ઘટના સાથે ફ્લેશબેકથી સ્ટેલા અને રમીલાના પ્રેમની ઘટના નિરૂપાઈ છે. અહીં સ્ટેલા, ટિંગલિંગ અને રમીલા સાથે નાયકના સંબંધો અલગ અલગ સ્તરના છે પણ તેમની

ચેતનામાંથી વહેતા પ્રેમતરંગો એકસરખી હળવાશ અને સુખની લાગણી જન્માવે છે. માત્ર પ્રેમ જ મનુષ્યને ઊંચે લઈ જાય છે અને મનુષ્યને મનુષ્ય સાથે જોડે છે એવી વ્યંજના આવકાર્થ છે. પ્રથમ પુ. એકવચનની કથનરીતિ, ફ્લેશબેક અને સન્નિધિકરણની રચનારીતિથી વણાયેલી આ વાર્તામાં આવતાં ટૂંકાં ટૂંકાં વર્ણનોના બુદ્ધા વિશિષ્ટ ભાત રચે છે.

પુત્રીને પિતાએ લખેલા પત્ર રૂપે લખાયેલી ‘નવો રંગ’ વાર્તામાં કથાનાયકે પત્ની સાથે ડાઈવોર્સ લીધા પછી સન્યસ્ત લીધું અને હિમાલય ચાલી ગયો. અહીં પણ તે કંટાળે છે પણ પ્રકૃતિનો એક અનુભવ તેને બદલી નાંખે છે અને મા બનેલી પુત્રીને ત્યાં જવાનો નિર્ણય કરે છે. પિતાનો પત્ર વાંચીને પુત્રી પોતાના બાળક પર સ્નેહથી વરસી પડે છે. તે બાગમાં પાણી પાતી હોય છે ત્યારે પતિ બારીના સળિયાને નવો રંગ કરાવવા રંગારાને લઈ આવે છે. અહીં સળિયા રંગવાની ઘટના સ્થૂળતાને અતિક્રમી ભાવનાત્મક રૂપ પામે છે. પ્રેમમાત્ર મનુષ્યને નવો બનાવે છે એવું ઈંગિત આ વાર્તામાં પડેલું છે.

‘બલ્બ’ વાર્તામાં બલ્બનો પ્રતીકાત્મક પ્રયોગ નિશ્ચિત ભાવસંક્રાંતિ માટે કરાયો છે. શ્રદ્ધા, ઉજાસ અને પુત્રપ્રેમના અર્થમાં વિસ્તરેલું બલ્બનું પ્રતીક નિશ્ચિત ભાવસંકેત રચે છે. ત્રીજો પુ. કથનકેન્દ્રથી રચાયેલી આ વાર્તામાં સ્વપ્નનો પ્રતીકાત્મક વિનિયોગ પણ નોંધપાત્ર છે.

‘બુલ્લી આંખોની ઊંઘ’ વાર્તામાં પ્રાણજીવન અને મિ. યાદવની નિવૃત્તિ પછીની વાતો દ્વારા વાર્તાકારે તેમના આંતરમનને ઉદ્ઘાટિત કર્યું છે. પ્રાણજીવન સતત પ્રેમની શોધમાં છે. સ્કૂલમાં સાથે ભણતી છોકરીની નજરમાં રહેલા પોતા માટેના પ્રેમને ઓળખે છે પણ તેની સાથે ક્યારેય વાત થઈ શકી નહીં. આ પછી તેઓ દરેક સ્ત્રીમાં એ છોકરીની પ્રેમભરી અને વેદનાભરી નજરને શોધતા રહેતા. યાદવ પ્રાણજીવનની આ અધૂરી શોધથી પ્રભાવિત થાય છે. યાદવના મૃત્યુ પછી પ્રાણજીવન તદ્દન એકલા પડે છે અને તેઓ મન બહેલાવવા એક નાનું એકવેરિયમ લઈ આવે છે. દોડાદોડ કરતી રહેતી માછલીઓને જોઈ તેમને થાય છે કે માછલી ઉઘાડી આંખે જ ઊંઘતી હોવી જોઈએ. તેઓ પણ ઉઘાડી આંખે ઊંઘવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ સફળ થતા નથી. એક દિવસ તેઓ સાંજે બસસ્ટેન્ડે આવે છે ત્યારે ખૂબ થાકી ગયા હોવાથી પાટિયા પર લંબાવે છે અને ‘ઉઘાડી આંખે’ ઊંઘવામાં સફળ થાય છે. અહીં ‘ઉઘાડી આંખે ઊંઘવા’ની વાત ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને અસરકારક રીતે વ્યંજિત કરે છે. વાર્તાનો ગૂઢાર્થ એને ઊંડું પરિમાણ આપે છે.

‘એક મોડી સાંજ’ વાર્તામાં મનનના અપરાધભાવને મનુઅંકલની કથા દ્વારા નિરૂપ્યો છે. પુત્રી મીનાક્ષીએ કરેલા છળને કારણે મનુઅંકલને જેલમાં જવું પડે છે. જેલમાં તેમને કેદીઓનો પ્રેમ અને સેવા મળે છે ત્યારે ‘ગુનેગાર’ અને ‘સજજન’ વિશેનાં તેમનાં સમીકરણો બદલાઈ જાય છે. મનુઅંકલની કથા સાંભળી મનને પિતાના વિલમમાં અડધા ભાગની જગાએ પોણો કરી નાંખ્યો હતો તે વાત એને પીડે છે, અને મોડી સાંજે આ વાત કબૂલ કરવા તે નાનાભાઈ પાસે ઊપડી જાય છે. અહીં ‘મોડી સાંજ’ શબ્દોની વ્યંજના વાર્તાવસ્તુને અજવાળે છે.

‘સુખની એક પળ’ વાર્તાની નાયિકા તેના નિઃસંતાન હોવાના દુઃખને પક્ષીપ્રેમથી સઘ બનાવે છે. ગરોળીથી ડરતી માયા એની સાડીના પાલવ પર ચડેલા બચ્ચાને સ્નેહથી જુએ છે. તે ડરતી નથી. માયા માટે ડરની પળ સુખમાં રૂપાંતરિત થાય છે તેનું નિરૂપણ કરતી આ વાર્તા પ્રેમથી વ્યક્તિના થતા ઊર્ધ્વાકરણનો ધ્વનિ પ્રગટાવે છે. ‘ધુમ્મસમાં ડોલતાં વૃક્ષ’ વાર્તાનો નાયક

પત્ની સાથે ડાઇવોર્સ થયા પછી એકલો પડી જાય છે. પત્નીના ગયા પછી તે બાની સેવામાં સમય વિતાવે છે પણ બાની વિદાય પછી તે એકલતાથી થાકી જાય છે ત્યારે હિલસ્ટેશને ફરવા જાય છે અને તે પ્રકૃતિ સાથે એકાકાર બને છે. આમ થતાં નાયક હળવાશ અનુભવે છે. પત્ની સોનાલી સાથેનો વિરોધ અને બીજી પીડા જતાં રહે છે. અહીં કોઈ પણ રહસ્યમય અનુભવની વાત કર્યા વિના વાર્તાકારે જીવનશક્તિ આપનારી પ્રકૃતિનો પ્રભાવ સ્થાયી રાખ્યો છે.

“એક અદ્ભુત સવાર” વાર્તામાં મનુષ્યના સેકન્ડ સેલ્ફની વાત છે. આ માટે વાર્તાકારે અરીસાનો માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. નાયક સતત અરીસામાં દેખાતા ‘જણ’ સાથે વાત કર્યા કરતો. પણ સમય સાથે દોડતા રહેવામાં પેલો ‘જણ’ ભુલાઈ જાય છે, પણ કપરી ક્ષણોમાં તેને આત્મહત્યા કરતાં આ મિત્ર જ બચાવી લે છે. પોતાના આંતરતમ સાથે દોસ્તી કરનાર જીવનમાં ક્યારેય હતાશ થતો નથી એવું સૂચવતી આ વાર્તા રહસ્યમય પરિવેશમાં ભાવાત્મક તથા પ્રતીકાત્મક વર્ણનો દ્વારા કલાત્મક રૂપ પામી છે. ‘એક દુઃખની પળ’ વાર્તામાં સારાં કાર્યો દ્વારા ખરાબ કરેલાં કર્મોનું દુઃખ અને અપરાધભાવ ભૂલી શકાય છે એવો મર્મ પ્રગટ્યો છે. તો ‘મોબાઇલ ફોન’ વાર્તામાં મનુષ્યના મોબાઇલ પ્રેમને ઘૂંટી ઘૂંટીને નિરૂપી એનાં દુષ્પરિણામ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરી અંતે પ્રેમમૂલ્યનો મહિમા દેઢાવ્યો છે. ‘ફડક’ વાર્તા માનવમનમાં પ્રવેશી ગયેલા ડરનું મનોવૈજ્ઞાનિક નિરૂપણ છે. જયસુખને કૂતરું કરડેલું અને પૈસાના અભાવે ઈજેક્શન પૂરાં થઈ ન શકેલાં આથી હડકવાના ડરમાં તે સપડાયો હતો. જયસુખની આવી વાતો સાંભળી કથાનાયકની આંખમાં આંસુ આવી જાય છે અને તે બાથરૂમમાં જાય છે. બાથરૂમમાંથી બહાર આવે છે તો ટેબલ પર એક કાગળ મૂકીને જયસુખ જતો રહેલો. આ કાગળ પેપરવેટ ખસી જતાં ઊડી જાય છે. તે દિવસ પછી જયસુખ નાયકને મળ્યો નથી. તે જયસુખની રાહ જોયા કરે છે. દરેક મુલાકાતીની આંખમાં નાયક તેને ખોળે છે. પણ એક સવારે વોશબેસિનમાં મોં ધોઈને નેક્રિનથી લૂછતાં, દર્પણમાં જોતાં નજરમાં નજર પડેલાં નાયકને પોતાની શોધનો અંત આવેલો લાગે છે. તદ્દન સામાન્ય લાગતી વાર્તા અંતે ચમત્કૃતિયુક્ત અને માર્મિક બની રહે છે. રચનાની આવી પ્રયુક્તિ પરિચિત વાસ્તવને નવા વાસ્તવમાં રૂપાંતરિત કરે છે. દરેકમાં એક જયસુખ રહેલો છે એવી વ્યંજના આસ્વાદ્ય છે.

ટૂંકમાં, ‘અધૂરી શોધ’ની વાર્તાઓમાં વાર્તાકારની પ્રતિબદ્ધતા સમગ્ર સૃષ્ટિ પ્રત્યે છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. પ્રકૃતિ, પશુપ્રાણીસૃષ્ટિ તથા શોષિત-પીડિત વ્યક્તિ એમની વાર્તાઓનો આધાર છે. આ બધાંમાંથી વાર્તાકારે કૃતિ નિપજાવવા માટે મિશ્ર કથનકેન્દ્ર, પ્ર. પુ. કથનકેન્દ્ર, ત્રી. પુ. કથનકેન્દ્ર, ફ્લેશબેક, સન્નિધીકરણ, સ્વપ્ન જેવી પ્રયુક્તિઓ ખપમાં લીધી છે. સ્વપ્નનો પ્રતીકાત્મક પ્રયોગ નોંધપાત્ર છે. જેમકે, “બલ્બ” વાર્તામાં ઠાકરસાહેબનાં બા સ્વપ્નસંકેતથી જીવન જીવવાનો આધાર મેળવે છે. “ખુલ્લી આંખની ઊંઘ” વાર્તામાં યાદવને આવેલું સ્વપ્ન ટ્રાન્સિક વધવાને કારણે શહેરોની વધતી જતી ગીચતાની ભયાવહતાને સૂચવે છે. તો “નવો રંગ” વાર્તામાં કથાનાયકને વારંવાર આવતું સ્વપ્ન એના અચેતન મનમાં રહેલા ભયનું ઈંગિત કરે છે. “મોબાઇલ ફોન”માં નાયકનું સ્વપ્ન એના કામ કરવાના સ્થળનો પ્રભાવ સૂચિત કરે છે. અહીં વાર્તાનાં શીર્ષકો પ્રતીકાત્મક છે, અન્ય પદાર્થો પણ પ્રતીક તરીકે નિરૂપાયા છે. આ પ્રતીકો ભાષાને બૌદ્ધિક આયામ આપે છે, અને કૃતિમાં આ રીતે ભાવકને સંડોવે પણ છે. પ્રતીકો ક્યારેક અસંદિગ્ધ છે તો અર્થસંકુલ પણ છે. ત્રણ રત્નો (અધૂરી શોધ), બલ્બ (બલ્બ), બસસ્ટેન્ડ

(ખુલ્લી આંખની ઊંઘ), હાથી, ઘોડો અને ઊંટ (નવો રંગ) વગેરે પ્રતીકોમાં નિહિત અર્થસ્થળાઓ વાર્તાને ઊંડાણ આપે છે. પ્રતીકો અને વ્યંજનાથી ભાષાતિર્યક્તા પણ સિદ્ધ થઈ છે. એ જ રીતે કલ્પનો અને અલંકારો ભાષાસૌંદર્યમાં વધારો કરે છે. ભાવસંવેદનોને ઉપકારક એવાં ટૂંકાં વર્ણનો વાર્તાકલા સિદ્ધ કરવાનું અહીં મહત્ત્વનું ઉપકરણ બને છે. થોડાં દૃષ્ટાંતો :

(૧) “પ્રકાશ પણ ઝોકે ચડે અને સૂર્યના બંધ થતાં પોપચાંમાંથી થોડુંક ઝાંખું અજવાળું સરી પડે તેવો સાંજનો ઉજાસ ચોતરફ પથરાયેલો હતો.” (પૃ. ૪)

(૨) “હોલાના રવમાં ઝૂલતું આસપાસનું વાતાવરણ જોઈને જ તે લેવાનું નક્કી કરેલું.” (પૃ. ૫૦)

(૩) “બધી દિશાઓને એના વિશે પૂછ્યું. વહી જતાં પતંગિયાંઓને, દરમાંથી નીકળતી કીડીઓને તેની ઝેંઘાણી પૂછી. મોટા વૃક્ષના થડની છાલની ફાટમાં એનો સ્પર્શ શોધ્યો. રઝળતાં પીછાંમાં તેનો રંગ ખોળ્યો.” (પૃ. ૭૦)

આમ કહી શકાય કે આત્માભિવ્યક્તિ કરતાં કરતાં પોતાને ઊંચે ઉઠાવવા વાર્તાલેખન કરતા આ વાર્તાકારે આસપાસના જગતમાં જે ઉત્તમોત્તમ જોયું અને જે ઉત્તમોત્તમ પોતે ઇચ્છ્યું તેનું અહીં સફળતાપૂર્વક સર્જનાત્મક રૂપ આપ્યું છે. પ્રકૃતિ અને પશુપંખીપ્રેમ મનુષ્યને જીવનઊર્જા આપે છે એવો અર્થબોધ આપતી આ વાર્તાઓ દુર્બોધ નથી તેમ મુખર પણ નથી. આ વાર્તાઓમાં એક અદના માનવીની છબી ઝલમલી રહે છે. અહીં વાર્તાઓને સમજવાનું કેન્દ્ર જ જુદું છે. માનવીય સંવેદનને પર્યાવરણ સાથે જોડી તત્ત્વદર્શનને સ્પર્શતી આ વાર્તાઓ વાર્તાકલાની સિદ્ધિ દાખવે છે. રાજેન્દ્ર પટેલની અધૂરી નહીં પણ મધુરી શોધ આવકાર્ય છે.